

ВІДРОДЖЕННЯ ЧЕСЬКОЇ МОВИ І ДЕЯКІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

У праці розглянуто процес відродження чеської мови у XVIII–XIX століттях, специфіку підходу різних діячів культури і науки до зазначеного питання, проведено певні паралелі з мовною ситуацією в Україні, подано маловідомі факти українсько-чеських контактів.

Ключові слова: україно-чеські контакти, мова, національне відродження, пуризм, мовознавці, чехи.

Мовна політика завжди була і залишається одним із головних чинників національного розвитку. Тому держави, які вбачали своє історичне покликання у гнобленні інших і включенні їх не лише у сферу свого впливу, а й у свою територіальну цілісність, постійно вели боротьбу за те, аби принизити, знищити, розтоптати мови цих народів, а разом із ними й сам народ.

У цьому сенсі українці як жертва такої політики не становлять жодного винятку. Понад три століття вони терпіли зневагу і приниження не від народу, великого й талановитого, – але від імперської політики його політичних діячів, які створювали міф про колиску трьох братніх народів, привласнивши роль старшого брата.

З цього погляду показовими видаються нам слова видатного чеського письменника Карла Гавлічка-Боровського (1821–1856), що великою помилкою було б, аби ми діяльність російського уряду, який прагне придушити демократичні правління в усій Європі, та перенесли на народ, від якого усі в майбутньому багато очікують. У листі від 1843 року він пише: «Російський селянин і купець заслуговують на честь і славу всього світу, велич характеру цих двох верств російського народу – досі найулюбленіша моя ідея, такого народу немає в усій Європі, і коли він із часом проб'ється вгору, він сам себе покаже світові і тоді пізнають, що таке російський православний народ» [1, 518]. Водночас він дуже скептично ставився до російської інтелігенції, зокрема до письменників, які на його думку, відцуралися рідного народу й перейшли на французьку мову. Єдиний виняток для нього становив М. Гоголь, твори якого він перекладав на чеську. Йому ж належить знаменита фраза: «Поки не буде спокутана кривда, завдана Україні, доти у Європі неможливий громадянський мир».

Колись у газеті «Вечірній Київ» було опубліковано цікавий список під назвою «22 заборони мови» (Зібрала Галина Коваленко). Подано ін-

формацію від 1720 р., коли Петро I заборонив книгодрукування українською мовою, до 1990 (коли російській мові, відповідно до «Закону про мови народів СРСР», прийнятому Верховною Радою СРСР, надавався статус мови міжнародного спілкування). Щойно сказане змушує замислитися над правомірністю згаданого заголовка, бо якщо в XIX столітті заборона мови (Валуєвський циркуляр – 1863 р., Емський указ – 1876 р. і т. п.) були цинічно відвертими, то в XX вони стали підло підступними – це була прихована (а може, й не прихована) дискредитація української мови – право вибору батьків звільняти дітей од її вивчення – а чому не від математики чи фізики, якщо дитина – яскраво виражений гуманітарій? (1958 р.); чому українськомовні класи робити удвічі меншими і додавати викладачам-русистам 15 відсотків до зарплати? (1983 р.). Була велика надія на проголошення незалежності України. Це правда, що значна кількість людей (важко сказати, скільки і чи більшість) стала говорити українською. Але поглянемо на книжки, на пресу. Що ми маємо? Якщо раніше чітко була встановлена пропорція: 70 відсотків друкованого слова українською мовою, 30 – російською, і диктувалося це політичними міркуваннями, то нині вже немає жодних пропорцій, як і жодних ідеологічних причин, крім фінансів, грошей і капіталу.

Сумно це все, і тому видається нам корисним глянути на досвід наших сусідів-слов'ян, зокрема чехів, у практиці відродження рідної мови. Як відомо, Чехія майже на триста років утратила свою політичну незалежність. Започаткувала це програма битва під Білою горою 8 листопада 1620 р., коли країна потрапила у залежність від віденської династії Габсбургів, а кінець цьому поклало проголошення Чехословацької Республіки 28 жовтня 1918 р.

Тут ми, облишивши зайву скромність, маємо сказати про роль України в цьому акті. Ми прекрасно знаємо заслуги Чехії у тому, що вона дала

прихисток українській еміграції, передусім О. Олесю, що Іван Франко приятелював з Й.-С. Махаром, писав про нього статті і перекладав його, а тоді цю естафету продовжив його побратим Євген Маланюк, знаємо, що була славетна пражька школа, освячена такими іменами, як щойно згаданий Є. Маланюк, О. Ольжич, Олена Теліга та багато інших, але мало кому відомо, що Київ був великим чеським центром, що Шулявка була чеською, де мала свою школу, що заводи «Більшовик» і «Червоний екскаватор» (первісно «Червоний плугатар») були власністю чеських підприємців, що був такий заможний чоловік Індрих Індришек, який на Хрещатику мав власний музичний магазин (нині там книгарня), володів дільницею південно-західної залізниці, шахтою на Донбасі, спонсорував видання часописів «Rusky Čech», а потім «Chechoslovan», у бібліотеці якого зродився Йозеф Швейк у тій подобі, як його знає цілий світ. Між іншим, заповідь майбутнім богемістам – дослідити, чи знав Ярослав Гашек Квітчиного Шельменка-денщика.

І наостанку найголовніше: майбутній перший президент Чехословацької республік Т. Г. Масарик був у Києві, в університеті св. Володимира. Саме тут, на вулиці Володимирській, де нині висить мармурова дошка, присвячена Я. Гашекові, зродилася ідея створення незалежної Чехословаччини.

Автору цих рядків довелося бути в південно-чеському містечку Піску. Відвідавши квартиру-музей відомого поета Адольфа Гейдука, він був вражений: на стіні висіла дошка, на якій були зображені пам'ятник Богдану Хмельницькому, Софійський собор і шереха чехословацьких солдатів, які складають присягу своєму прапорю. Таким чином, стали зрозумілі слова Ярослава Гашека: «Наш Київ, колиску революції, привітайте сто разів». Так була оцінена роль нашої столиці у формуванні чехословацького військового корпусу, який боровся за незалежність своєї вітчизни, а отже, і за утвердження чеської мови.

Але це все було набагато пізніше, а повертаючись до витоків цієї незалежності, маємо констатувати, що тут значну роль відіграло скасування в Чехії кріпацтва (у 1781 р.), що було викликано не стільки гуманністю австрійських правителів, як політичною та економічною необхідністю. До Праги одержали можливість приїздити жителі села, частина з яких працювала на фабриках, мануфактурах, бо в місті не вистачало робочих рук, а частина йшла на навчання до Карлового університету, привносячи туди, на відміну від германізованих міщан, свою рідну чеську мову.

Так почалося національне відродження, що мало кілька специфічних рис. Воно породило таке суто чеське поняття, як будитель – діяч, що

пробуджує свій народ, аби повернути його до свідомого суспільного життя. Частина цих діячів стала на шлях пуризму, який виник як реакція на блиск двору французьких королів і тієї панівної ролі, яку посіла французька мова в XVIII ст. у Європі. Першими проти засилля французького впливу виступили італійці як народ романський, мова якого споріднена з французькою. Далі це підхопили німці, очищаючи свою мову від латинізмів, а за ними – чехи, які заодно з латиною виганяли й німецькі слова. Прагнення було шляхетне – відродити мову в її чистоті, повернути їй первісний вигляд, зробити легкою для вимови, але для цього треба було знати закони творення мови, інакше це вело до анархізму і вигаданих неологізмів. Так, популярний 3-томний німецько-латинський словник пражького книгопродавця Кашпара Вусіна «*Dictionarium von dreien Sprachen*» (1700), що за півстоліття вийшов тричі, подає: *salat* – *zelenochrupka*, *tabák*–*chrpórach*, *kalendář* – *měsícopis*, *student* – *knihovtřpik*, *kuchyň* – *čudnice*, *pořtmistr* – *spěšnověd*, *talír* – *vokolník* і т. д.

Цей процес припинив своїм авторитетом Йозеф Добровський (1753–1829), зауваживши, що таким експериментуванням недовго взагалі знижити мову. Правда, слід відзначити, що частина таких новотворів збереглась і функціонує як норма сучасної літературної мови: *divadlo* – театр, *jeviště* – сцена, *díl* – том, *důstojník* – офіцер, *dalekohled* – бінокль тощо.

Те саме стосується і граматики. На сьогоднішній унормований у множині твердої групи іменників середнього роду, займенників та прикметників, а також у дієсловах є закінчення –а (*Ta velkáokna byla otevřená*). Але, як казав авторіві цієї статті найбільший чеський діалектолог новітніх часів Яромир Б'елич, у жодному чеському місті чи селі так ніхто не скаже – просто діячі відродження вирішили повернутися до форм добілогорських, байдуже, що з плином часу вони уже зникли.

Й. Добровський справедливо вважається батьком слов'янської філології, у слов'янському світі це перший великий славіст, праці якого відзначаються глибиною і фундаментальністю. Але водночас він скептично ставився до ідеї вищої освіти чеською мовою, вважаючи, що немає суспільних верств, яким би це було цікаво, і розмовляв та писав по-німецькому.

Зневіра у майбутті чеського народу і його мови пронизує не один твір XIX ст. Фрідріх Енгельс у 1852 р. заявив, що Чехія не здатна до самостійного існування і їй суджено розчинитися в Німеччині, навіть коли б чехи ще кілька століть і розмовляли своєю мовою.

«Цей факт, – писав він, – свідчить лише про історичну тенденцію і в той же час про фізичну

й інтелектуальну здатність німецької нації до підкорення, поглинання і асиміляції своїх стародавніх східних сусідів, він свідчить також про те, що ця тенденція до поглинання з боку німців завжди була і все ще є одним з наймогутніших засобів, за допомогою яких цивілізація Західної Європи поширювалась на сході нашого континенту, ... і що, таким чином, природна і неминуча доля умираючих націй полягає в тому, щоб дати завершитись цьому процесові розкладу і поглинання більш сильними сусідами» [2, 81].

Проти скептицизму Й. Добровського активно виступив Йозеф Юнгман (1773–1847). Зокрема,

він написав: «Яка користь хворому, якщо йому вчений лікар скаже про його небезпечний стан, назве йому його хворобу і переконає, що той є справді хворий і, мабуть, невиліковно хворий, але коли його запитають про ліки, зниже плечима і зізнається, що таких нема, хіба що природа допоможе сама собі» [3, 235]. Історія потвердила слушність його слів. Вони спонукали до активної діяльності велику групу молоді, і це сприяло прискоренню відродження чеської мови.

Досвід наших сусідів слов'ян у справі збереження та розвитку рідної мови може правити нам зразком діяльності на цій ниві.

1. Dějiny české literatury. – Praha, Nakl. ČSAV. – Díl 2. – 1960. – 685 s.
2. Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині //

- К. Маркс, Ф. Енгельс : Твори у 50 т. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, [1958] – 1985. – Т. 8. – 705 с.
3. Dějiny české literatury ... – S. 235.

Volodymyr Zhytnyk

THE REVIVAL OF THE CZECH LANGUAGE AND SOME ISSUES OF UKRAINIAN-CZECH RELATIONS

The article deals with the process of revival of the Czech language in 18th – 19th centuries, specific approach of different scientists and culture figures to the matter. The certain parallels are carried out with the language situation in Ukraine. The research presents some little known facts of Ukraine-Czech contacts.

Key words: Ukraine-Czech contacts, language, national revival, purism, linguists, czech.

УДК 811.161.2'374«19/20»

Зайцева О. В.

РЕМАРКИ «ЗАСТАРІЛЕ» ТА «РІДКОВЖИВАНЕ» У СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Статтю присвячено вивченню застарілої та рідковживаної лексики, зафіксованої у словниках української мови другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. Виявлено випадки невідповідності між маркуванням застарілої і рідковживаної лексики та її реальним статусом у сучасній українській літературній мові. Зроблено ряд пропозицій щодо маркування цієї лексики.

Ключові слова: українська мова, ремарка, маркування, застаріле, рідковживане, словник, мовна норма.

Питання перегляду реєстру застарілої та рідковживаної лексики у словниках української мови на сьогодні є досить актуальним. Адже в 30-ті й 70-ті роки ХХ ст. розвиток української мови гальмувався діями, спрямованими на її штучне

зближення з російською. Питомі українські слова, граматичні форми оголошувалися «вигаданими», «неприродними», зараховувалися до розряду діалектних, застарілих. Наприклад, не рекомендувалися до вжитку слова *попри*, *допіру*,